

ԱՐԿԱԴԻ ԱԿՈՊՈՎ

ԿԻՍԿԻՄԻ ԳԱՎԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ 30-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.¹

Քանալի բառեր՝ ճորոխ, գավառ, գյուղեր, բնակչություն, Տայք, կեսկեսներ, հայ կաթոլիկներ, մահմեդականներ, վիճակագրություն:

Կիսկիմի գավառը տեղագրվում է պատմական Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Արսեաց փոքր գավառի հարավային և կենտրոնական շրջաններում: Գավառն ընկած էր ճորոխի ափերին և հանդիսանում էր «...յետին սահմանք Հայոց ընդ արևմտեանն հիւսիս և սահմանակիցք Պոնտոսի...»²: Կիսկիմի սահմաններն արևմուտքում հասնում էին մինչև Սպերի հովիտ, հարավում և հարավ-արևելքում՝ Թորթում, հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում՝ «Պարխար լեռինք անջրպետեն ընդ Համշէն յարեւմուտս հյուսիսոյ»³:

XVI դարի վերջերից մինչև 1828-1829 թթ. ուս-թուրքական պատերազմը Կիսկիմի գավառը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության Ախալցխայի նահանգի (էյալեթ) կազմում: 1831 թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած վարչական փոփոխությունների արդյունքում Կիսկիմի գավառն ընդգրկվեց էրզրումի նահանգի նույնանուն սանջակի կազմի մեջ⁴ իբրև կազա (գավառակ): Համաձայն ֆրանսիացի արևելագետ Վ. Կյուլինեի՝ XIX դ. II կեսին այն բաժանված էր 12 գյուղախմբի⁵ (նահիե), ուր հաշվվում էր 61 գյուղ⁶, որոնց ստվար մասն իրականում ամառանոցներ ու ձմեռանոցներ էին:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի առամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 16YR-6A035 ծածկագրով «Տայքը 1830-1878 թթ. (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)» գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Վ. Ալիշան, *Տեղագիր Հայոց մեծաց*, Վենետիկ, 1856, էջ 38:

³ Վ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 39:

⁴ K. Karpat, *Ottoman Population, 1830–1914. Demographic and Social Characteristics* (= Turkish and Ottoman Studies), Madison: University of Wisconsin Press, 1985, p. 14. Վարչական այսպիսի բաժանումը երկարաժամկետ չի լինում, իսկ էրզրումի նահանգը XIX դ. ընթացքում պարբերաբար ենթարկվում է վարչական վերաբաժանումների:

⁵ Նա հայտնում է 12 գյուղախմբերի մասին, սակայն թվարկում է դրանցից միայն 6-ը՝ Խոտորչուրի, Որչնհաղի, Հունգամեֆի, Բերդագրակի, Արսիսի և Վակուֆի գյուղախմբերը: Sté V. Guinet, *La Turquie d'Asie : géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, tome premier, Paris, 1892, p. 134:

⁶ V. Guinet, նշվ. աշխ., էջ 205:

Գավառի վարչական կենտրոնը սկզբնապես Կիսկիմ գյուղն էր: Հետագայում թուրքերը վարչական մարմինները տեղափոխեցին ոչ հեռու գտնվող Արսիս (էրսիս) գյուղ՝ այն պարզ պատճառով, որ այն ավելի մեծ թվով մահմեդական բնակչություն ուներ⁷:

Կիսկիմի գավառի գյուղերը տեղաբաշխված էին ճորոխի երկայնքով: XIX դ. կեսերին Առնոդ Ալիշանը հետևյալ կերպ է նկարագրում գավառը. «Բերդագրակ եւ Կիսկիմ. սա յաջմէ կայ ճորոխի մերձ ի սահմանս Թորթումայ. եւ մերձ նմին Արսիս, որ թուի գլխաւոր տեղի Արսեացիոր գաւառի Տայոց. իսկ Բերդագրակ յահեկէ գետոյն ի հիւսիսոյ Արսեաց. որոց մերձ է Օշնախ կամ Որջնհաղ գիւղ...: Կուտրաշէն, Կարմիրք հայաբնակ գէօղք, ի յետնումն բնակեն Հոովմէական Հայք, վասն որոյ եւ Ֆռենկ քէօյի կոչի: Բազմութիւն Հոովմէական Հայոց բնակէ եւ յարեւմտից Բերդագրակայ ի հոտորչուր կամ հոտուչուր վիճակի յեօթն կամ յութ գիւղից գումարելոյ...»⁸:

1843-1844 թթ. տարածաշրջան այցելած գերմանացի ճանապարհորդ Կ. Կոխի նկարագրությամբ, Կիսկիմի գավառն ուներ 20 գյուղ՝ Կարմիրք (Կարմենիկ), Կուզրաշեն, Նիխաղ, Որջնհաղ, Ջորկանց, Կիսկիմ, Արսիս, Ջոշէք (Կոշէք) և Քոլիկ գյուղերը ճորոխի աջ ափին, Քամրուտ, Կիցփորուտ, Դյորթքիլիսա, Գուռնառ, Բերդագրակ, Հունգամէք, Իցաձոր, Վերին և Ստորին Մոխուրկուտներ, Խևակ գյուղերն ու հոտորչրի գյուղախումբը՝ ձախ ափին⁹:

Կիսկիմի գավառի էթնոկրոնական պատկերին անդրադառնալով Հ. Տաշյանը նշում է, որ XIX դ. կեսերին հոտորչուրի հետ մեկտեղ գավառի գյուղերից զուտ հայաբնակ էին Կարմիրքը, Կուզրաշենը և Ծետկունցը: Մոխուրկուտներն ունեին միայն մի փոքր մահմեդական թաղ: Մի շարք գյուղեր խառը բնակչություն ունեին՝ հայ-քրիստոնյա և կեսկես¹⁰: Խոսքն առաջին հերթին Բերդագրակ, Նիխաղ, Որջնհաղ, Կիսկիմ, Փրթիկներ և Արսիս գյուղերի մասին է: Մյուսները (Կիցփորուտ, Իցաձոր, Հունգամէք, Քոլիկ, Գուռնար, Սալորչուր, Ջորկանց, Լազուգետ և այլն) դժբախտաբար լիովին մահմեդականացած էին¹¹:

⁷ **Յ. Տաշեան**, Հայ բնակչությունը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 53:

⁸ **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 39:

⁹ **K. Koch**, *Wanderungen Im Oriente Während Der Jahre 1843 Und 1844. Reise Im Pontischen Gebirge Und Türkischen Armenien*, Weimar, 1846, S. 76. Խևակ գյուղը, որը կազմված էր 5 թաղից և ուներ 1000-1200 հոգի բնակչություն, Կ. Կոխը սխալմամբ վերագրում էր Կիսկիմի գավառին: Տե՛ս **K. Koch**, նշվ. աշխ., էջ 98:

¹⁰ Կեսկեսներն այն հայերն էին, որոնք օսմանյան իշխանությունների սպառնալիքի տակ էին ընդունել իսլամը: Նրանք պաշտոնական վիճակագրություններում հորջորչվում էին «թուրք», «լազ» կամ պարզապես «մահմեդական», սակայն պահպանել էին հայկական բազմաթիվ սովորույթներ: Տե՛ս **Ս. Ակոպով**, «Թուրքումի գավառի վարչաժողովրդագրական պատկերը (XVI դ. - XVII դ. I կես)», *ՔՄ* 23, 2016, էջ 167:

¹¹ **Յ. Տաշեան**, Հայ բնակչությունը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 56:

1843 թ. այստեղ այցելած Կ. Կոխին Կիսկիմի գավառատեր Դուրախ-Ալի բեգը պատմել է, թե գավառի մահմեդականները մինչև XVIII դ. վերջերը քրիստոնյա էին: Գավառի հայ իշխանը սպանվել էր «հավատի համար մղված կռվում»: Նրա որդին Կ. Պոլսում մահմեդական կրթություն էր ստացել և վերադարձել հայրենի իշխանություն: Գավառի բնակչության մահմեդականացումը սկսվում է կոտորածով, ինչպես ամեն տեղ, ուր ներմուծվելու էր Մուհամեդի վարդապետությունը¹²: XIX դ. սկզբին այդ մասին էր վկայում նաև Ղ. Ինճիճյանը. «...բնակիչը նոցա առհասարակ էին յազգէս Հայոց, այլ ապա ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկուծին. և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»¹³:

Ըստ Ատրպետի՝ կրոնի և լեզվի փոփոխությունը տայեցի հայի համար տարազի նման են եղել. հետևել է իշխողներին: Ոչ մի կրոն այստեղ չի հիմնավորվել, այլ միմիայն հպատակության ձև է եղել: Կրոնական համոզմունքներն ու հավատալիքները չեն քարացել կամ ամրացել Կիսկիմում, այլ ծիսականության ձևեր են դարձել: Իսլամացած թրքախոս ժողովուրդն ավելի շատ ջրապաշտ էր ու արևապաշտ, «աւելի մեծ յարգանք է տալիս սրանց պարարտացրած եւ կենդանացրած հողին, քան թէ Ղուրանի պատուիրաններին»¹⁴: Հայության մեջ իսլամի տարածվելուն ավելի շատ նպաստում էր «Ղուրանի աշարը (տասնորդական հարկը), քան թէ Մահմեդի խոստացած դրախտի մշտնջենական խրախճանքը»¹⁵:

XIX դ. կեսերին իրավիճակն ավելի վատթարացավ: Ըստ Կ. Կոխի գավառում հայերն անխառն բնակվում էին միայն խոտորջրում, Կուզրաշենում և Կարմիրքում, մինչդեռ մյուս գյուղերում հայերն ապրում էին մահմեդականների հետ խառը¹⁶: Հայաշատ էին նաև Կիսկիմը, Նիխաղը, Փրթիկները և Բերդագրակը¹⁷:

Այն, որ Կիսկիմի գավառի մահմեդական ազգաբնակչությունը գերազանցապես կրոնափոխված հայեր էին, երևում է այն իրողությունից, որ նրանք ծանոթ էին հայկական տեղանուններին, այդ թվում մահմեդական գյուղերի, նրանց գյուղամասերի և թաղերի անվանումներին: Հայկական էին նաև աշխարհագրական օբյեկտների անվանումները: Օտարականին կարող էր թվալ, թե երկրի մեծ մասը թրքախոս է: Սակայն հայ մահմեդականը, հատկապես հա-

¹² К. Koch, նշվ. աշխ., էջ 75:

¹³ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս Ա, հ. Ա, Ասիա, Վենետիկ, 1806, էջ 132:

¹⁴ Ատրպետ, Ճորոխի աւազանը, Վիեննա, 1929, էջ 117:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 118:

¹⁶ К. Koch, նշվ. աշխ., էջ 81, 59:

¹⁷ Տէ՛ս Ե. Զարեցի անվ. Գրականության և արվեստի քանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Գ. Սրվանձաթյանի ֆոնդը, գ. 23, ք. 12, Ա.ՊՌ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 199, А. Ерицов, «Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном управлении России,» Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества, т. 8, Тифлис, 1884-85. Дополнения, с. 84:

միդյան միին շրջանում, ստիպված էր «խորշիլ հայութեան արտաքին երեւոյթներէն» և չհալածվելու համար թուրքերեն խոսել¹⁸: Գավառի մահմեդականները խիստ տարբերվում էին իրենց թուրք կրոնակիցներից: Նրանք լինելով կեսկեսներ՝ խոսում կամ լիովին հասկանում էին հայերեն, շունեին խիստ մահմեդական սովորություններ և բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին հայության հետ¹⁹:

Կիսկիմի գավառի հայաշատ բնակավայրերի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ Հ. Տաշյանն իրավացիորեն նշում է, որ գյուղացիները, հատկապես մահմեդականները, բնավ չէին հետաքրքրվում իրենց թվաքանակով հարցնողներին շատ հաճախ պատասխանելով Աստված գիտի: Շատ էին դեպքերը, երբ նրանք գիտեին որևէ մի թիվ, որը պարբերաբար կրկնում էին, այնինչ իրական թվերը կարող էին բավականին փոփոխված լինել²⁰:

Կիսկիմը Տայքի մյուս գավառների համեմատությամբ ամենաշատ քրիստոնյա բնակչությունն ուներ շնորհիվ հոտորչորի գյուղախմբի և նրա հարակից հայկական գյուղերի, որոնք «քրիստոնեայ ովասիս մը կը կազմեն»²¹: Բացի մասնավոր դրսևորումներից, գավառի հայությունը շատ քիչ էր մասնակցել 1830 թ. վերաբնակեցմանը: Էրզրումի հայ կաթողիկոսների հոգևոր առաջնորդ եփրեմ Սեթի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ գաղթի ճանապարհին հայ կաթողիկոսներին ուղեկցում էին խոտորչուրցի քահանաները, որոնք սակայն «թողին նոքա և մեկնեցան ի գաւառ իւրեանց»²²:

Գավառի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկությունների ենք հանդիպում Գ. Սրվանձտյանի 1878 թ. կազմած վիճակագրություններում, որտեղ տրված էր գավառի բնակավայրերի նկարագիրը՝ ծխերի թիվը, հայ և օտարազգի բնակչության թվաքանակը, նյութական միջոցները, կրթօջախները, գրանց հասույթը, սովորողների թիվը և այլն: Այսպես, ըստ Սրվանձտյանի՝ 1878 թ. գավառի բնակչության թիվը հասնում էր 13440-ի, որից «... ի Կիսկիմ հայք են 8350, թուրք են 5000, հույնք՝ 90»²³: Կիսկիմի

¹⁸ Յ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 79:

¹⁹ Յ. Տաշեան, Տայք, գրացիք և հոտորչուր, հ. Բ, Վիեննա, 1980, էջ 290:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 219: Այս առումով լավագույն օրինակ է Խևակ գյուղը, որի բնակչության թիվը թե՛ XVIII դ. վերջերին, թե՛ 1843 թ. և թե՛ 1878 թ. «կազմել է» 200 տուն:

²¹ Յ. Տաշեան, Տայք, գրացիք և հոտորչուր, հ. Բ, էջ 275: Ըստ Վ. Կյուիների՝ XIX դ. վերջերին Կիսկիմի կազայում կար 2 առաքելական և 10 կաթոլիկ հայկական դպրոց, այնինչ մահմեդականների դպրոցների թիվն ընդամենը 5-ն էր: Տե՛ս V. Cuinet, նշվ. աշխ., էջ 206:

²² Մ. Կարապետյան, «Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829-1830 թթ. գաղթի մասին», ՊԲՀ, 1997, N 2, էջ 290:

²³ Է. Կոստանդյան, «Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վայրերի վերաբերյալ Գ. Սրվանձտյանի կազմած վիճակագրություններից», Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1976, № 2, էջ 87:

առանձին գյուղերի բնակչության թվաքանակի մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև Կ. Կոխը և Ա. Երիցյանը:

Հայաշատ էր գավառի կենտրոն Կիսկիմը: 1878 թ. հայության թիվը կազմում էր 41 տուն՝ 400 բնակչով, այնինչ թուրքերն ընդամենը 50-ն էին: Գյուղում գործում էր Հայկազյան վարժարանը, որն ուներ 50 սան²⁴: Կիսկիմից ոչ հեռու գտնվող Նիխաղում ևս Սրվանձտյանը հիշատակում է հայերի՝ 15 տնով և 135 բնակիչներով: Գյուղի Փրկչյան վարժարանն ուներ 17 աշակերտ²⁵:

Գավառի հայախառը բնակչություն ունեցող գյուղերից էր Որջնհաղը: Այն XVIII դ. վերջին մահմեդականացել էր, սակայն 1830-ականներին 42 ընտանիք կարմիրքցիներ հաստատվել էին այնտեղ և եկեղեցի կառուցել²⁶:

Գավառի հայաբնակ բնակավայրերի շարքում Ա. Երիցյանը թվարկում է Արսիսը, Կոչեքը և Բերդագրակը: Այս գյուղերում հայերի հետ խառը բնակվում էին թուրքեր և լազեր: 1872 թ. տվյալներով Արսիսում կար 28 տուն (224 մարդ), Կոչեքում՝ 13 տուն (մոտ 104 մարդ), իսկ Բերդագրակում՝ 39 տուն (312 մարդ) հայ²⁷:

Կիսկիմի գավառի հայկական բնակավայրերից Վերին և Ստորին (Վարի) Մոխուրկուտները, որոնք թեև բոլոր կողմերից պատկանում էին Խոտորչրի գյուղախմբին, սակայն նրանից բաժանված էին Երանավող լեռով: Կաթոլիկ մոխուրկուտցիները խոսում էին Խոտորչուրի բարբառով: Ըստ Տաշյանի՝ Մոխուրկուտները կազմված էին 3 գյուղերից կամ թաղերից: Դրանք էին Վերին Մոխուրկուտը, Գորգանցը և Վարի Մոխուրկուտը²⁸: Վերջինում բնակվել են 30 տուն մահմեդականներ, որի համար Կ. Կոխը Մոխուրկուտն անվանում էր խառը բնակչություն ունեցող գյուղ՝ բաղկացած 200 տնից²⁹ (մոտ 1600 մարդ): Հետաքրքիր է այն, որ Ղ. Ինճիճյանն այս գյուղի բնակիչների թվում չի հիշատակում մահմեդականների, ուստի նրանց հաստատվելը Մոխուրկուտում անմիջապես կապվում է 1830 թ. արևմտահայության վերաբնակեցման հետ, երբ հեռացած հայության փոխարեն մահմեդականներ հաստատվեցին այստեղ: Վերջիններս հաստատվել էին նաև Վերին Մոխուրկուտում, սակայն մի քանի տարվա ընթացքում մոխուրկուտցիները ձեռք են բերում նրանց տներն ու հո-

²⁴ Նույն տեղում, էջ 85:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Յ. Տաշեան, *Տայք, դրացիք և Խոտորչուր*, հ. Բ, էջ 83:

²⁷ А. Ерицов, նշվ. աշխ., էջ 84: Բերդագրակի մասին խոսելիս Ա. Երիցյանը նշում է, որ գյուղի մահմեդականների շատերը կրում են հայկական անուններ՝ Խաչատուր, Կարապետ, Սերոբ և այլն:

²⁸ Յ. Տաշեան, *Տայք, դրացիք և Խոտորչուր*, հ. Բ, էջ 286:

²⁹ К. Koch, նշվ. աշխ., էջ 81.

ղերը, որից հետո մահմեդականներն ստիպված էին հեռանալ գյուղից³⁰: Կ. Կոխի այցելության ժամանակ՝ 1843-1844 թթ., մահմեդական թաղ ուներ միայն Վարի Մոխուրկուտը: Ըստ Գ. Սրվանձտյանի վիճակագրության՝ 1878 թ. Վերին Մոխուրկուտն ուներ 40 տուն (300 հոգի), իսկ Վարի Մոխուրկուտը՝ 15 տուն (100 հոգի)³¹: Բնակչության թվի անկումը, մեր կարծիքով, կապված է 1870-ական թթ. Կիսկիմի գավառում Շարիֆօղլի Հուսեյն բեգի, Թուլուղլի Դուրսուն բեգի և Կակալօղլու ավագակային խմբերի լայն թափ ստացած գործունեության հետ³², որոնցից խուսափելով, մոխուրկուտցիները կամ ապաստան էին գտնում հարևան հոտորջուրում, կամ էլ հեռանում էրզրում:

Մոխուրկուտից հարավ Ճորոխի աջ ափին էին գտնվում հայկական Ծետկունց, Կուզրաշեն և Կարմիրք կաթոլիկաբնակ գյուղերը: Կ. Կոխի հաղորդմամբ՝ Կարմիրքը «Ֆիրենգի» գյուղ էր, ինչը ենթադրում է վերջինիս հայ կաթոլիկ լինելը³³: Գյուղն ուներ 2 եկեղեցի՝ Սբ Հայր Հովսեփի և Սբ Աստվածածին³⁴: 1878 թ. Կարմիրքում կար 150 տուն՝ 1200 հոգի բնակչությամբ³⁵: Ինչ վերաբերում է Կուզրաշենին, եթե 1843 թ. Կ. Կոխն այն հիշատակում է որպես 100 տնից (մոտ 800 բնակիչ) բաղկացած զուտ հայկական գյուղ³⁶, ապա 1878 թ. վիճակագրության համաձայն՝ նրա բնակչության թիվը նվազել էր մեկ երրորդով և կազմում էր ընդամենը 66 տուն (650 բնակիչ)³⁷: Կուզրաշենի Լուսավորչան վարժարանում ուսանում էր 60 աշակերտ³⁸: Ի տարբերություն Կուզրաշենի և Կարմիրքի՝ Ծետկունցն ավելի փոքր գյուղ էր, որը XIX դ. կեսերին ուներ ընդամենը 15 տուն (մոտ 120 բնակիչ). «սեպհական քահանայ չըլլալով՝ մերձակայ Կարմիրքէ կը հոգացուի»: Բնակիչները խնամիական կապերով կապված էին կարմիրքցիների հետ³⁹:

Ճորոխի ձախ ափին Կիսկիմի գավառը հասնում էր մինչև հոտորջուր կոչվող գյուղախումբը⁴⁰: Այն բաղկացած էր ինը հիմնական գյուղերից՝ Ճիճապաղ,

³⁰ Զ. Տաշեան, *Տայք, գրացիք և հոտորջուր*, հ. Բ, էջ 288:

³¹ Տե՛ս է. Կոստանդյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

³² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1407, ց. 2, գ. 17, ք. 2:

³³ K. Koch, նշվ. աշխ., էջ 57-58:

³⁴ Ս. Էփրիկյան, *Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան*, հ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 332:

³⁵ Տե՛ս է. Կոստանդյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

³⁶ K. Koch, նշվ. աշխ., էջ 59:

³⁷ Տե՛ս է. Կոստանդյան, նշվ. աշխ., էջ 85: Կուզրաշենի բնակչությունը 19-րդ դ. ընթացքում անընդհատ նվազել է: 1843 թ. 100 տնից 1878 թ. իջել է 66-ի, իսկ 19-րդ դարավերջին՝ 40-ի: Տե՛ս Ա. Դո, նշվ. աշխ., էջ 199:

³⁸ Տե՛ս է. Կոստանդյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

³⁹ Զ. Տաշեան, *Տայք, գրացիք և հոտորջուր*, հ. Բ, էջ 292:

⁴⁰ հոտորջուրի տարածքը մինչև VIII դարը պատկանել է Մամիկոնյաններին, այնուհետև՝ Բագրատունիներին, իսկ XIII-XVI դարերում ընդգրկված է եղել Սամցխեի աթաբեկության

Կրման, Կիսակ, Միջինթաղ, Խնդածոր, Սունինց, Կախմուխուտ, Վահնա, Քեղուտ-Յուցուլա և երկու փոքր թաղամասերից՝ Արեգի և Մասրուտ: Գյուղախմբին էին պատկանում նաև 33 բարեշեն ամառանոցները և 10 ձմեռանոցները⁴¹:

Երբ Օսմանյան կայսրությունը ձեռնամուխ եղավ իսլամացնելու Ճորոխի հովիտը, խոտորչուրը կարողացավ դիմադրել, որով երկար տարիներ նորադարձ մահմեդականների համար դարձավ մի տեսակ փարոս, հույս և ապավեն: Տևական ժամանակ կեսկեսները չէին խզում քրիստոնեության հետ հոգևոր կապը և գաղտնի գալիս էին խոտորչուր՝ ծեսեր կատարելու: Ինչպես խոտորչուրցին էր ասում. «Նրանց մի ոտքը ժամի մեջ էր, մյուսը՝ ջամին (մզկիթ) էր մտել»⁴²:

խոտորչուրի վարչական և հոգևոր ղեկավարները միշտ եղել են ընտրովի և անպայման խոտորչուրցի: Ճիճապաղ գյուղի Ֆենդա թաղամասի մոտ մի հատուկ տեղ հատկացված էր ժողովների համար: Այն կոչվում էր ժողովայտ: Ընդհանուր ժողովը համարվում էր խոտորչուրի համայնքի գերագույն մարմինը⁴³: Ընդհանուր ժողովում քննության էին առնվում բուն խոտորչուրի 9 գյուղերին վերաբերող համաժողովրդական, առավել կարևոր հարցերը:

խոտորչուրի բնակչության թվի վերաբերյալ կան տարբեր վկայություններ: Կ. Կոխը որևէ տվյալ չի հաղորդում, քանի որ նրան և նրան ուղեկցող թուրք պաշտոնյաներին հայերը թույլ չեն տվել մտնել խոտորչուր: XIX դ. կեսերին գյուղախմբի բնակչության թվի վերաբերյալ Ղևոնդ Ալիշանը հետևյալ տեղեկությունն է հայտնում. «400 տունք եւ 2000 կամ ավելի ոգիք»⁴⁴: Երեք տասնամյակ անց՝ 1878 թ., Գ. Սրվանձտյանը, որն անձամբ շրջել է գավառակում և վիճակագրական տեղեկություններ հավաքել, այլ տեղեկություններ է հաղորդում: Այսպես, ըստ Սրվանձտյանի՝ խոտորչուրում 1878 թ. ընդհանուր առմամբ կար 642 տուն՝ 5650 բնակչով, որից գյուղախմբի կենտրոն Ճիճապաղ գյուղն

կազմի մեջ: Ղ. Ինճիեյանն այսպես է նկարագրում խոտորչուրը. «Յրտուի օդոյ սրա ի լեռնային վայրս, գրեթէ նման է գաւառին Էրզրոումայ. իսկ ի ձորավայրս առաւել ջերմ է քան գնորայն: Երկիրն լեռնային և ապառաժուտ, ունի և ձոր բազում և լեռինս հողայինս, յորս բազում աղբերակունմ գտանին քաղցր և պատուական ջուրց. այլ և խոտաւէտ արօտս անասնոց. ի տեղիս տեղիս ունի և անաստ զանազան ծառոց: Բաց ի Հայոց օտար ազգ ոչ գտանի ի խոտրչուր...»: Տե՛ս Ղ. Ինճիեյան, նշվ. աշխ., էջ 133:

⁴¹ Տե՛ս Թ. Գևորգյան, «խոտորչուր», ԲԵՀ, 1971, № 3, էջ 205:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 1407, ց. 1, գ. 24, ք. 4:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 1407, ց. 1, գ. 22, ք. 1-3: խոտորչուրի կառավարչական գործառույթներն իրականացնելու համար ժողովայտն ընտրում էր մի հոգևորականի, որին անվանում էին «մեծավոր», իսկ թուրքերը՝ «մուրախաս»: Մեծավորն անպայման պիտի լիներ հոգևորական, քանի որ ոչ մահմեդական ազգային փոքրամասնությունները համարվում էին կրոնական համայնքներ, իսկ կրոնական առաջնորդը՝ նրանց օրինական ներկայացուցիչը: Մեծավորի աշխարհիկ իշխանությունը սահմանափակվում էր միայն ժողովայտով, իսկ կրոնական-ղեկական հարցերում Կարնո հայ կաթոլիկների առաջնորդով:

⁴⁴ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 39:

ուներ 95 տուն՝ 830 բնակչով, Կրմանը՝ 60 տուն 450 բնակչով, Քեղուտը՝ 75 տուն 750 բնակչով, Խնդաձորը՝ 96 տուն 800 բնակչով, Սունինցը 82 տուն՝ 770 բնակչով, Կախմուխուտը՝ 80 տուն 770 բնակչով, Վահնան՝ 30 տուն 230 բնակչով, Կիսակը՝ 41 տուն 350 բնակչով, Միջինթաղը՝ 63 տուն 550 բնակչով, Արեգինը 20 տուն՝ 150 բնակչով⁴⁵: Մեր կարծիքով հոտորչրի վերաբերյալ Ղևոնդ Ալիշանի տվյալներից կասկածելի է հատկապես բնակչության թվի մասին տեղեկությունը: Դժվար է պատկերացնել, որ 30 տարիների ընթացքում գյուղխմբի բնակչության թիվն ավելանար մոտ 200 %-ով: Չնայած հոտորչրի Մեծավոր Տեր-Կարապետ Ա Չախալյանին հաջողվել էր մինչև 1840 թ. շոշափելի առավելության հասնել ավագակապետեր Կիսլանչու, Կրճելի, Ղարադերելի, Օնբաշու նկատմամբ և 1840-1860-ական թթ. հոտորչրի բնակչության համար բարենպաստ պայմաններ ապահովել⁴⁶:

Իրենց կենցաղով խոտորչուրցիները շատ ավելի բարձր էին կանգնած, քան նրանց շրջապատող գյուղերի բնակիչները, չնայած այն հանգամանքին, որ հոտորչրի հողը հագիվ կբավարարեր 200 տուն բնակչությանը գյուղական հանգիստ կյանք վարելու համար, ուստի գրեթե բոլոր խոտորչուրցի տղամարդիկ, պատանեկությունից սկսած մինչև ծերություն, կյանքի մեծագույն մասն անցկացնում էին պանդխտության մեջ⁴⁷:

Հոտորչուրը նշանակալի դեր է խաղացել նաև հարևան մահմեդական գյուղերի քաղաքական և մշակութային կյանքում: Տեղին է հիշել, որ Կիսկիմի գավառի միակ թուրքական դպրոցը կառուցված էր խոտորչուրցիների ծախսերով: Կիսկիմի գավառի փաստացի կենտրոն Արսիս խմելու ջուր բերելու համար էլ տեղացիները դիմել էին հոտորչրի նյութական օգնությանը⁴⁸:

Այսպիսով, համադրելով մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը՝ կարող ենք փաստել, որ 1830-1870-ական թթ. Կիսկիմի գավառում կար ավելի քան 1100 տուն հայ (շուրջ 9800 մարդ), որոնք զբաղված էին խաղաղ և ստեղծագործ աշխատանքով:

⁴⁵ Տե՛ս է. Կոստանդյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1407, ց. 2, գ. 17, ք. 2:

⁴⁷ «Տեղագրութիւն Խոտորչոյ», Քաղմավէպ, Վենետիկ, 1875, հ. 1Գ, էջ 334:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1407, ց. 1, գ. 24, ք. 3:

Հավելված
Կիսկիմի գավառի հայ բնակչությունը 1878 թ.

Բնակավայրը	Ծխերի թիվը	Բնակչության թիվը	№	Բնակավայրը	Ծխերի թիվը	Բնակչության թիվը
Խոտորչրի գյուղախումբ	642	5650	8	Նիխաղ	15	135
Կարմիրք	150	1200	9	Որջնաղ	42	336
Կոտրաշեն	66	650	10	Փրթիկներ	30	240
Ծեռկունց	15	120	11	Ա.սսիս	28	224
Վերին Մոխուրկուտ	40	300	12	Կոչեֆ	13	104
Վարի Մոխուրկուտ	15	100	13	Բերդագրակ	39	312
Կիսկիմ	41	400		Ընդամենը	1136	9771

АРКАДИЙ АКОПОВ
АРМЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ КИСКИМСКОЙ ОБЛАСТИ В
30-70-Х ГГ. XIX ВЕКА

Ключевые слова: Чорох, область, селения, население, Тайк, “кескесы”, армяне-католики, мусульмане, статистика.

В 1831 г. в Османской империи произошли административные перемены, в результате которых одна из провинций исторической Армении – Тайк, полностью вошла в состав Эрзурумского эялета. Среди тайкских регионов самой армянозаселенной стала Кискимская каза (область), которая располагалась в бассейне реки Чорох. Известными армянскими селениями Кискимской казы являлись Верхний и Нижний Мохуркуты, Кармирк, Цеткунц, Кудрашен, а также Хоторджурская община.

В середине XIX в. состояние армян Кискимской казы ухудшалось. Согласно К. Коху, только два армяно-католических селения – Кармирк и Хоторджур, были полностью заселены армянами, а в остальных селениях армяне проживали рядом с мусульманами. Согласно историческим источникам и архивным материалам, во второй половине XIX века в Кискимской казе проживало более 1100 дворов армян с населением 9800 человек.

ARKADI AKOPOV

**THE ARMENIAN POPULATION OF THE KISKIM DISTRICT IN THE
1830s-70s**

Keywords: Chorokh, district, villages, population, Tayk, “keskeses”, Armenian Catholics, Muslims, statistics.

In 1831, the Ottoman Empire implemented administrative changes, as a result of which, Tayk, one of the provinces of historical Armenia, became a part of the Erzurum Eyalet. Among the regions of Tayk, the Kaza (district) of Kiskim, located in the basin of the Chorokh River, had the largest Armenian population. The most famous Armenian villages of the Kiskim district were Upper and Lower Mohurkuts, Karmirk, Tsetkunts, Tandzut, Kudrashen, as well as the Khotorjour community.

In the mid-19th century, the living conditions of the Armenians of Kiskim worsened. According to K. Koch, only two Armenian-Catholic villages, Karmirk and Khotorjour, were completely inhabited by Armenians, while in the rest of the villages Armenians lived alongside Muslims. According to historical sources and archival documents, in the second half of the 19th century, there were more than 1100 Armenian households made up of some 9800 Armenians in the district of Kiskim.